

Als een kind 'getrold' wordt ...

Hoe leren we jongeren omgaan met online haatspraak?

DOOR LAETITIA BOKESTAEL

In 't kort

Haatspraak heeft altijd bestaan. De opkomst van sociale media heeft echter drempelverlagend gewerkt en vergemakkelijkt de uitingen en verspreiding van haatspraak. Dit zorgt ervoor dat heel veel mensen in contact komen met uitingen van haat (als slachtoffer, maar ook als omstaander). Ook leerlingen. Hoe ga je hier als CLB-begeleider mee om? Hoe maak je dit bespreekbaar met leerlingen? Hoe kan je slachtoffers van haatspraak ondersteunen in hun reactie op de haatspraak?

H

HAATSPRAAK LIJKT ALOMTEGENWOORDIG OP HET INTERNET

Haatspraak heeft altijd bestaan.
Met de komst van sociale media

is de drempel om haatspraak te uiten verlaagd. Heel wat jongeren worden ermee geconfronteerd als slachtoffer. Dit bewijst ook recent onderzoek aan de UGent: bijna de helft van de jongeren geeft aan slachtoffer te zijn geweest van pesten en/of cyberpesten (1). Maar jongeren worden ook als toeschouwer geconfronteerd met de talloze haatboodschappen online.

Vorig jaar werd ik als CLB-medewerker nog geconfronteerd met een vorm van cyberpesten/haatspraak waarbij een groep leerlingen een 'klassikale Face-

bookpagina' opgericht hadden en hierop bewerkte foto's gepost hadden van een medeleerling en een leerkracht. Hierin werd er gespot met de slachtoffers, zowel door middel van de bewerkte foto's als door de commentaren die de verschillende leden van deze Facebookpagina erbij geschreven hadden.

Een gelijkaardig voorval kwam recent nog in de media. De Vlaams-nationalistische partij 'Schild en Vrienden' kwam in opspraak omwille van hun vele racistische, antisemitische en seksistische uitspraken in een 'Messengergroepsdiscussie' (2).

WAT IS HAATSpraak NU EIGENLIJK?

Er bestaat geen allesomvattende, algemeen geldende definitie van haatspraak. Wel zijn er meerdere definities in omloop. Hierbij zijn er twee strekkingen:

enerzijds zijn er organisaties die haatspraak concreet proberen te benoemen door een oplistings te geven van alle vormen die haatspraak kan krijgen. Een oplistings kan echter (bijna) nooit exhaustief zijn, waardoor hier bepaalde slachtoffer(groepen)/bevolkingsgroepen uit de boot dreigen te vallen. Anderzijds zijn er organisaties die de definitie wat algemener omschrijven, zonder al te veel concrete voorbeelden. Dit heeft als voordeel dat geen enkele vorm van haatspraak/geen enkel slachtoffer vergeten kan worden. Het heeft echter als nadeel dat de definitie eerder vaag blijft en dat er nog meer discussie kan heersen over het bestempelen van concrete uitingen als haatspraak.

Een voorbeeld van de eerste categorie van definities, is de definitie van de Raad van Europa:

Laetitia Bokestael werkt halftijds als psycho-pedagogisch consulent op het CLB GO! De Ring Halle. Daarnaast werkt ze halftijds in het netoverstijgend project Prodia. Laetitia volgde in Oslo de 'No Hate Speech training', een vorming voor jeugdhulpverleners uit heel Europa, georganiseerd door de 'Raad van Europa' en de 'No Hate Speech Movement'.

Met de komst van sociale media is de drempel om haatspraak te uiten verlaagd.

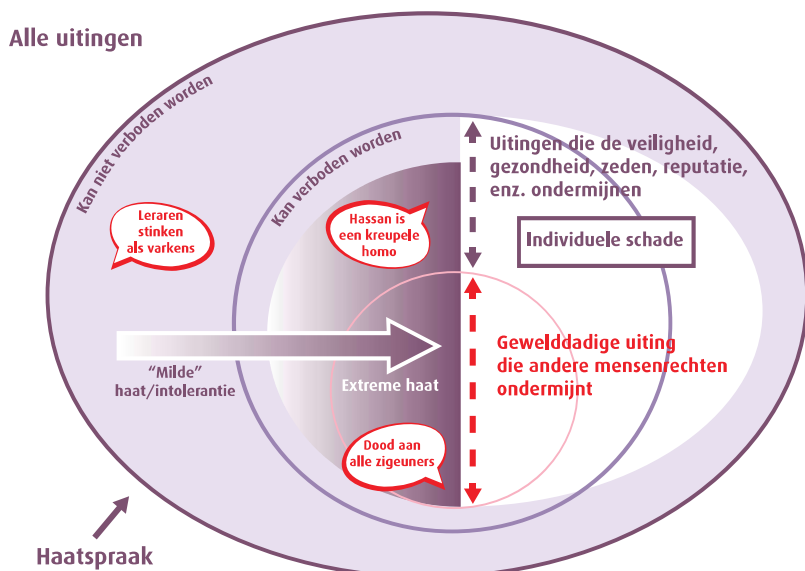
‘Haatspraak omvat alle uitdrukkingsvormen die rassenhaat, vreemdelingenhaat, antisemitisme en andere vormen van haat gebaseerd op intolerantie verspreiden, uitlokken, promoten of rechtvaardigen, waaronder intolerantie die wordt uitgedrukt door agressief nationalisme en etnocentrisme, discriminatie en vijandigheid tegenover minderheden, migranten en mensen met een migrantenachtergrond’ (3). Kritiek op deze definitie is bijvoorbeeld dat de termen ‘gender’ en ‘seksualiteit’ niet zijn ingevoegd in de definitie. Nochtans is haatspraak omwille van deze twee redenen ook veel voorkomend.

Een voorbeeld van de tweede, algemenere categorie van definities vinden we bij het Comité van ministers van de Raad van Europa in hun aanbeveling nr. (97) 20: ‘... de term ‘haatspraak’ moet begrepen worden als alle vormen van expressie die rassenhaat, xenofobie, antisemitisme of andere vormen van haat die op onverdraagzaamheid gestoeld is, verspreiden, stimuleren of rechtvaardigen’ (Vertaling Link in de Kabel en UCLL)(4). Hoewel deze definitie een kleine opsomming bevat, blijft ze redelijk vaag door de woorden ‘andere vormen van haat’ te gebruiken. Deze definitie wordt ook ondersteund door ‘No Hate Vlaanderen’ en zullen we ook in dit artikel hanteren (5).

RECHTVAARDIGT HET RECHT OP VRIJE MENINGSUITING HAATSPRAAK?

Haatsprekers beroepen zich veelal op het recht op vrije meningsuiting om hun haatboodschappen te rechtvaardigen. Maar is dit een goede reden? Kunnen ze zich grenzeloos beroepen op dit recht? Recht op vrije meningsuiting is een van de, maar niet het enige mensenrecht. Deze mensenrechten mogen niet tegen elkaar ingezet worden. Ze zijn complementair.

Welke haatspraak kan verboden worden?
(Bron: Een gids voor het bestrijden van online haatspraak door mensenrechteneducatie, 2016, © Bookmarks)

De clichéuitspraak die zegt dat jouw recht eindigt waar dat van een ander begint, is zodoende een ontegensprekelijke waarheid (6).

Hoewel alle vormen van belediging of haat onaangenaam zijn en vele ervan zelfs racistisch kunnen zijn, moet er bij alle pogingen om uitingen van haat te beperken of te elimineren rekening worden gehouden met de rechten van beide partijen. Dit houdt ook de rechten in van diegenen die de ‘haat’ uiten. Dit kan vreemd lijken, maar respect voor de mensenrechten is bijna altijd een kwestie van een evenwicht te bereiken tussen de verschillende aanspraken op rechten (6).

WAT ZEGT DE WET?

Niet alle uitingen van haat of intolerantie kunnen verboden worden. Enkel ergere vormen van haat/intolerantie tegen een individu en/of groep kunnen ingeperkt worden (zie figuur). Hoewel het belangrijk is om het recht op vrije meningsuiting te beschermen, erkennen de mensenrechtenverdragen ook dat dit recht schade kan toebrengen aan anderen en zelfs een hele samenleving in gevaar kan brengen. Het recht op vrije meningsuiting is dan ook een recht dat kan en moet beperkt worden onder bepaalde omstandigheden. Niet enkel artikel 19 van het Universele Verdrag van de Rechten van de Mens (UVRM), maar ook artikel 10 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) beschermt het recht op vrije meningsuiting. Dit laatste artikel zet ook de voorwaarden uiteen die moeten vervuld worden wanneer een overheid beperkingen wenst op te leggen op vrije meningsuiting of een meningsuiting wenst te bestraffen. Indien deze voorwaarden niet vervuld zijn, zal elke beperking op meningsuiting gezien worden als een schending (6).

Artikel 17 in het Europees Verdrag van de Rechten van de Mens verbiedt ook elke daad ‘met als doel de rechten of vrijheden die in dit Verdrag zijn gemeld teniet te doen’ (7). Iemand die aanzet tot gewelddadige acties tegen groepen, zal zich dus niet kunnen beroepen op het recht op vrijheid van meningsuiting. Er bestaat namelijk geen recht dat het toelaat een oproep te doen tot het aanvalen of doden van mensen.

Ten slotte kunnen slachtoffers zelf zich beroepen op twee rechten wanneer ze geconfronteerd worden met haatspraak, namelijk het recht om niet gediscrimineerd te worden (artikel 2 UVRM; artikel 14 EVRM) en het recht op een privéleven (artikel 12 UVRM; artikel 8 EVRM)(7).

Als je kijkt naar de concrete vertaling hiervan op de werkvloer, merk je dat deze rechten en plichten vaak vertaald zijn in de schoolreglementen. Zo staat er

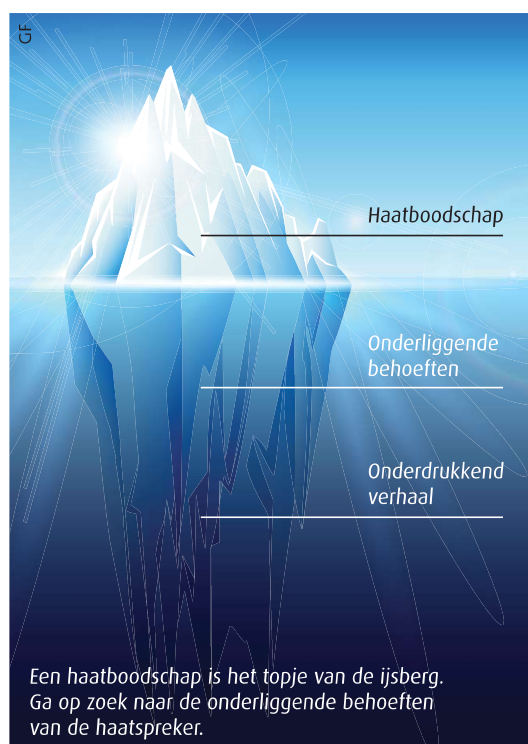
vaak te lezen dat pesten (inclusief cyberpesten) niet aanvaard wordt op school, dat er wordt gevraagd om respect te hebben voor elkaar en dat alle uiterlijke kentekenen die aanstootgevend kunnen zijn of uitingen zijn van racisme verboden zijn.

HOE LEERLINGEN BEGELEIDEN BIJ HAATSPRAAK?

Tegenwoordig zit de media vol met negatieve (haat)-berichten. Denk bijvoorbeeld aan de commentaarsectie bij het online nieuws van kranten en nieuwszenders. Gelukkig wordt het thema van haatspraak meer en meer openlijk besproken in de media, waardoor er kritisch kan nagedacht worden over deze haatberichten en haatsprekers ook worden aangesproken op hun gedrag. Mooie voorbeelden hiervan vind je in het artikel 'Online grote Jan, in het echt kleine man' (Het Nieuwsblad, zaterdag 7 januari 2017), waarin de auteur contact opnam met allerlei 'haatsprekers' die reageerden op het overlijden van Kerim Akyil op oudejaarsavond door een terroristische aanval (8). Heel recent is het thema haatspraak nog uitgebreid op televisie besproken door het tv-programma 'Make Belgium Great Again', waarbij Frances Lefebure samen met heel wat bv's een voorstel deed tot het lanceren van een emoji tegen haatspraak (9).

OP ZOEK NAAR ONDERLIGGENDE BEHOEFTE

Wanneer een leerling wil reageren op haatspraak, kan je werken met het beeld van de ijsberg. Je kan hem¹ uitleggen dat de haatboodschap enkel het topje van de ijsberg betreft. Onder dit topje liggen namelijk nog 'onderliggende behoeften' die ingebed zijn in de 'zee van het onderdrukkend verhaal'.

Onderliggende behoeften zijn universele (basis) behoeften die mensen hebben (zoals behoefte aan veiligheid, genegenheid, liefde, erkenning). Wanneer deze behoeften niet worden vervuld, leidt dat tot frustratie, angst, woede ... Hierdoor wordt iemand vatbaarder voor een onderdrukkend verhaal en kan dit leiden tot het uiten van haatspraak. Een onderdrukkend verhaal kan je best omschrijven als 'een soort klimaat waarin haatboodschappen mogelijk worden. [...] Er heerst een negatief verhaal dat een bepaalde groep viseert. [...] Men duidt een groep of dynamiek aan als oorzaak van de onvervulde behoeften. Dit verhaal is niet door één individu uitgeschreven maar ontstaat door een mengeling van percepties en ideeën binnen een samenleving of groep. Je kan het onderdrukkend verhaal als het macro aspect van haatspraak beschouwen' (<https://alternarratief.mediawijs.be/dossiers/keuze-3-waar-op-wil-je-reageren>).

Een voorbeeld kan dit wat verduidelijken. Een leerling vertelt aan jou dat hij gisteren op Facebook te lezen kreeg: 'Alle moslims buiten!' Dan kan het zijn dat de persoon die dit schreef een onderliggende behoefte heeft aan veiligheid. Deze behoefte wordt de laatste jaren onder druk gezet door aanslagen. Doordat de onderliggende behoefte aan veiligheid van deze persoon wat wankel ligt, is deze persoon heel erg gevoelig aan het onderdrukkende verhaal dat 'alle moslims terroristen zijn'.

Een algemene tip die je aan leerlingen kan meegeven om op haatspraak te reageren, is dan ook om zeker (samen) te zoeken naar hoe de onderliggende

Laetitia: 'Haatspraak is zeker geen nieuw gegeven. Maar door de ontwikkelingen van informatie- en communicatietechnologieën verspreidt het zich meer en bovendien ook sneller. Heel de samenleving draagt dus de gedeelde verantwoordelijkheid om deze haatspraak niet zomaar van de zijlijn te aanschouwen. Reageren en melden is dus zeker de boodschap!'

1 Voor de leesbaarheid van de tekst, werd er gekozen om steeds in de mannelijke vorm te spreken. Het spreekt voor zich dat deze tekst ook van toepassing is op vrouwelijke leerlingen.

Enkele do's en dont's die je aan leerlingen kan meegeven

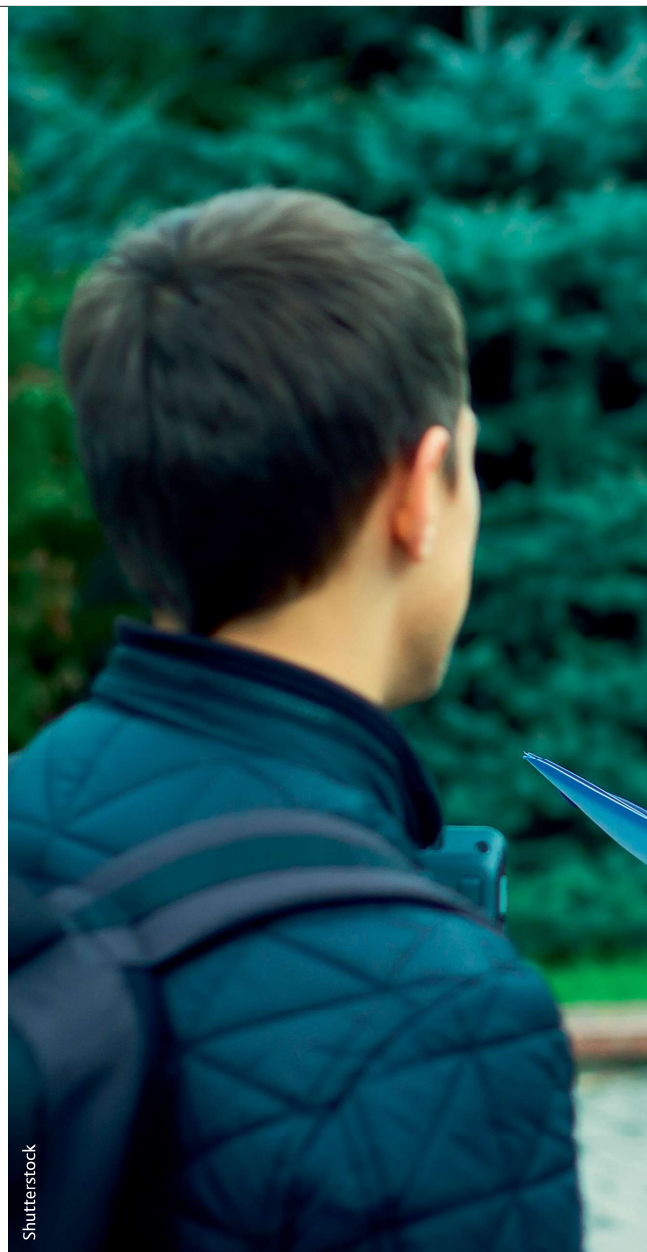
Hoe reageer je op haatspraak (13), (14)?

DO'S

- **Laat weten dat je het er niet mee eens bent.** Toon dat er mensen zijn die dergelijke uitspraken niet zomaar dulden. Je kan ook een reactie 'liken' waar je het mee eens bent of een emoji plaatsen. Daarmee reageer je ook.
- **Denk na.** Heb ik zelf een boodschap? Of kan ik iemand anders' boodschap ondersteunen? Gooi geen olie op het vuur!
- **Toon solidariteit.** Laat slachtoffers die je kent weten dat je het grof en beledigend vindt. Dit kan ook door middel van de 'emoji tegen haatspraak'.
- **Durf vragen waarom iemand zoiets zegt.** Zeker als je de persoon kent. Zijn er frustraties? Slechte ervaringen? Angst? Door vragen te stellen, moet die persoon nadenken over zijn boodschap.
- **Corrigeer foute informatie.** Niet dat je de haatzaaier zal overtuigen, maar meelezers misschien wel. Onderbouw daarbij je mening wetenschappelijk. Zoek een artikel met betrekking tot de haatspraak die de haatspraak tegensprekt of nuanceert.
- **Bekrachtig positief.** Stem in met andere reacties die zich keren tegen de haatspraak. Dit geeft een krachtiger beeld en kan andere mensen aanzetten om ook te reageren.
- **Durf verwijderen.** Te grof voor woorden? Haal het weg. Zeker op je eigen berichtenmuur of pagina.
- **Rapporteer.** Druk op de rapporteerknop of spreek de moderator aan. Als ze niets weten, kunnen ze er niets aan doen. Moedig eventueel mensen aan om hetzelfde te doen. Hoe meer krachten, hoe serieuzer het zal genomen worden.
- **Verzamel bewijsmateriaal.** Neem eventueel screenshots van de haatboodschappen en geef ze door aan organisaties die ermee verder kunnen.
- **Reageer op de onderliggende behoefte(n) als je ze kan doorgronden.** Dan zoek je naar een gemeenschappelijke basis waaruit je gesprek kan starten.
- **Gebruik methodieken** zoals de bondgenotenstrategie en/of 'geweldloze communicatie'.
- **Reageer op de inhoud** van het bericht en niet op de persoon.

DONT'S

- **Like, share of geef 'boze gezichtjes'.** Zo maak je de haatboodschap alleen maar populairder en beter zichtbaar.
- **Terug schelden.** Daarmee help je niemand verder.
- **Voer ellenlange discussies.** Dat interesseert de hater meestal niet. Hou het kort en krachtig.
- **Verlies de moed.** Hoe goed je ook je best doet, er zullen altijd wel haters zijn.

▲ behoefte te benoemen en te erkennen wanneer je die kan achterhalen in een haatboodschap. Op deze wijze benoemt de leerling in eerste instantie wat er gemeenschappelijk is tussen hem en diegene die de haatspraak uitte. Natuurlijk spoor je de leerling ook aan om erop te wijzen dat hij het niet eens is met de haatdragende boodschap die er gelinkt wordt aan deze onderliggende behoefte. Deze tip wordt vooral belangrijk wanneer je de strategie van 'dialogue' toepast (zie verder).

WEERLEGGEN

Je kan de leerling aanraden om rechtstreeks te reageren op de haatboodschap en/of op het onderdrukkend verhaal. Je raadt hem aan om aan te tonen dat iets niet klopt (11). Belangrijk is dat hierbij feiten gebruikt worden om zijn antwoord te staven. Daarbij kan hij zeker zoeken naar mensen, instanties en/of verenigingen die zijn mening kunnen staven. Raad hem aan om ook zeer constructief te zijn bij zijn reactie: **nooit reageren op de man zelf, maar**

Recht op vrije meningsuiting is een van de, maar niet het enige mensenrecht.

louter op de uitspraak die deze persoon gedaan heeft.

Als we verder gaan op het voorbeeld over de uitspraak 'Alle moslims buiten!', kan je via deze strategie bijvoorbeeld de leerling aanraden om een artikel op te zoeken van een aanslag waarbij de terrorist geen moslim was. Hierbij kan aangetoond worden dat ook niet-moslims daders zijn van aanslagen en dat het dus niet gebonden is aan die religie of cultuur. De leerling kan zich bijvoorbeeld ook beroepen op artikels die criminaliteitscijfers analyseren over bevolkingsgroepen heen. Hieruit blijkt dat vooral sociaaleconomische status en loopbaanfactoren bepalend zijn voor het ontstaan van crimineel gedrag en niet de etnische afkomst. Wetenschappers raden dan ook aan om juist daaraan te werken, te investeren in goed onderwijs en een inclusieve arbeidsmarkt met oog op deze kwetsbare groepen en te werken aan een maatschappij die stratificatie tegengaat (12).

ALTERNATIEF

Je kan de leerling aanraden om aan te tonen dat het anders kan. Hij kan dan aantonen dat hij gelooft in een ander, positiever verhaal. Hij zal dus loskomen van de oorspronkelijke haatboodschap van het onderdrukkende verhaal (11). Ook hierbij kan het aangewezen zijn om te zoeken naar mensen en/of organisaties die zijn mening kunnen staven.

Je kan bijvoorbeeld de leerling aanraden om artikels op te zoeken die aantonen dat niet alle moslims terroristen zijn. De leerling kan dan op zoek gaan naar positieve artikels waarbij moslims in een positief daglicht komen te staan (bijvoorbeeld, een artikel waarin staat te lezen hoe een lokale moslimgemeenschap geld ingezameld heeft voor een lokaal goed doel).

DIALOOG

De strategie van dialoog is heel intensief. Je kan ze aanraden wanneer een leerling graag wil weten wat

2 De emoji bestaat uit een man/vrouw die een kruisbeweging maakt voor zijn/haar gezicht. Het kruis staat voor 'stop' de haatspraak, maar ook voor een 'x' als kusje voor het slachtoffer.

er bij de ander leeft om samen tot een gedeelde oplossing te komen. In deze strategie ligt de klemtoon minder op het overtuigen van de andere, maar wel op het verkrijgen van inzicht in wat de andere nu net bedoelt/drijft/hoopt. In deze strategie gaat men dus heel erg op zoek naar de onderliggende behoeften van de haatspreker en probeert men deze te benoemen. In deze strategie kan de leerling ook bekende methodieken gebruiken, zoals 'geweldloze communicatie'.

De strategie van dialoog lijkt vooral aangewezen wanneer de verschillende betrokken actoren elkaar persoonlijk kennen of wanneer er sprake is van haatspraak binnen een voor de leerling gekende groep (in de klas, op de jeugdbeweging). Deze strategie kan ook gebruikt worden bij onbekenden, maar weet dan dat dit een zeer moeilijke oefening wordt. Indien de leerling erin slaagt, kan de oefening echter wel heel effectief zijn (11).

Voor het voorbeeld over moslims kan de leerling benoemen dat hij vermoedt en begrijpt dat de haatspreker geschrokken is van de recente aanslagen en dat hij deelt in zijn ongerustheid. Ook hij voelt zich niet altijd veilig meer. Toch vindt hij het belangrijk om te blijven communiceren tussen de verschillende culturen en religies omdat een gebrek aan communicatie de kloof alleen maar groter maakt, het onbegrip alleen maar zal toenemen en hierdoor de kans op gewelddadige reacties van haat alleen maar kan toenemen.

MELDEN

Melden raad je de leerling aan wanneer jij of de leerling willen dat de haatspraak verwijderd wordt. Dit kan de leerling op meerdere manieren doen: de haatboodschapper aanspreken, de eigenaar van het profiel/het platform aanspreken of door het te melden aan het sociale netwerk, de administrator ... Ook is er een meldingsformulier te vinden op de site van 'Unia' (11).

Dit is vooral belangrijk wanneer de haatboodschap tevens aanzet tot agressie (zie de discussie omtrent het recht op vrije meningsuiting) of wanneer een site/platform gevonden wordt waar heel veel haatboodschappen te lezen vallen. Dus indien de uitspraak over moslims in bovenstaand voorbeeld te vinden is op een platform met vele dergelijke boodschappen en/of de haatboodschap is vergezeld met woorden die aanzetten tot agressie (bv: 'We jagen ze op en slaan ze in elkaar totdat ze vrijwillig weg gaan!'), dient er zeker aan de leerling aangeraden te worden om het te melden aan de website/het platform waarop deze berichten te lezen staan. Dan kan deze website of platform de berichten verwijderen.

NEGEREN

Negeren is een courante methodiek bij jongeren. Hierbij komt het erop neer dat men geen aandacht wil schenken aan de haatspraak (11). Een veel voorkomende misvatting is dat negeren sowieso betekent dat je niets mag zeggen. Het is belangrijk dat je er de leerling op wijst dat 'negeren' enkel betekent dat je niet reageert op de inhoud. De leerling kan echter wel nog steeds laten weten dat hij de boodschap gelezen heeft (bijvoorbeeld: 'Sorry dat je zo voelt. Fijne dag nog verder.').

Hierbij hoort ook de recente actie van Frances Lefebure bij 'Make Belgium Great Again' (gesteund door 'No hate Vlaanderen') waarbij ze voorstelt om te reageren met een emoji². Ze merkte namelijk dat heel wat mensen niet reageerden op haatspraak uit handelingsverlegenheid. Hierdoor voelden de slachtoffers zich echter vaak niet gesteund. Vandaar dat er met deze actie gestart is. Omstaanders hoeven dan niet met woorden te reageren, maar kunnen reageren met deze emoji. Op deze wijze merkt het slachtoffer dat heel wat mensen het niet eens zijn met de uitspraak van de haatspreker en voelt hij zich gesteund.

Belangrijk in de strategie 'negeren' is dat de leerling weet dat er wel een plek is waar hij zichzelf kan uiten wanneer hij in contact komt met dergelijke spraak en erdoor geraakt wordt. Hij moet er een vertrouwenspersoon over kunnen aanspreken (leerkracht, ouder, vriend ...) en zeker aan zelfzorg doen.

GRENZEN STELLEN

Via de strategie 'grenzen stellen' wil men aangeven dat bepaald taalgebruik niet gewenst is of dat de inhoud van de boodschap niet strookt met de waarden/visie van de organisatie/school of zichzelf (11). Enkele voorbeelden: een leerling zegt dat hij vindt dat ze in de Whatsappgroep van hun klas

alle leerlingen van de klas moeten toelaten, een leerkracht meldt dat hij de manier waarop over een leerling wordt gesproken op Smartschool niet gepast vindt.

WELKE STRATEGIE KIES JE NU HET BEST?

Het is niet altijd simpel om een strategie uit te kiezen. Soms kan het ook nodig zijn om meerdere strategieën te combineren.

Uit onderzoek blijkt dat reageren op haatspraak (dialoog, weerleggen, alternatief bieden) meestal weinig effect heeft op de haatspreker zelf. Uitzondering hierop is wanneer degene die reageert een persoonlijke band heeft met de haatspreker. Zo is de kans groter dat een klastitularis, een leerkracht en/of een medeleerling waarin de haatspreker vertrouwen heeft, meer impact heeft op deze haatspreker dan een willekeurige leerkracht/leerling/onbekende. Betekent dit dat je helemaal niet moet reageren? Neen, want reageren heeft wel een impact op het slachtoffer (hij voelt zich erkend als slachtoffer en gesteund) en op de omstaanders (ze kunnen zich een mening vormen). ☺

Een veel voorkomende misvatting is dat negeren sowieso betekent dat je niets mag zeggen.

² De emoji bestaat uit een man/vrouw die een kruisbeweging maakt voor zijn/haar gezicht. Het kruis staat voor 'stop' de haatspraak, maar ook voor een 'x' als kusje voor het slachtoffer.

Laetitia: 'Reageer op de inhoud van het bericht, niet op de persoon.'

REFERENTIES

- (1) Universiteit Gent (2018). 'Onderzoek bij 1600 Vlaamse scholieren onthult dat bijna de helft zich slachtoffer voelt van pesten', geraadpleegd via: <https://www.ugent.be/nl/actueel/pesten-onderzoek-ugent-slachtoffer-pest-er-cyberpesten-preventie-sensibilisering.htm>.
- (2) De Standaard (5 september 2018). 'Schild en Vrienden ontmaskerd: racisme, seksisme en antisemitisme achter de schermen', geraadpleegd via http://www.standaard.be/cnt/dmf20180905_03705827.
- (3) Raad van Europa (2016). 'Hoofdstuk 2: No Hate Speech Movement (Beweging tegen haatspraak). De Jongerencampagne voor online mensenrechten van de Raad Van Europa' in De Raad Van Europa (Eds.), *Bookmarks: een gids voor het bestrijden van online haatspraak door mensenrechteneducatie*. Brussel, België: Vlaamse Overheid, Departement Cultuur, Jeugd en Media, 11 -14.
- (4) Link in de Kabel, & UCLL (2018). *Online Haatspraak: Een praktijkgerichte vorming voor welzijnswerkers*. Ppt.
- (5) No Hate (n.d.). 'Wat is haatspraak?', geraadpleegd via <https://nohate.mediawijs.be/dossiers/wat-haatspraak>.
- (6) Raad van Europa (2016). 'Hoofdstuk 5: Achtergrondinformatie', in De Raad Van Europa (Eds.), *Bookmarks: een gids voor het bestrijden van online haatspraak door mensenrechteneducatie*. Brussel, België: Vlaamse Overheid, Departement Cultuur, Jeugd en Media, 148 - 195.
- (7) Raad van Europa (2010). *Europees Verdrag voor de rechten van de mens*. Strasbourg: Frankrijk: Raad Van Europa.
- (8) Huyberechts, P. (2017). 'Online Grote Jan in het echt kleine man', in *Het Nieuwsblad* (zaterdag 7 januari 2017). België: Antwerpen: 12 -13.
- (9) No Hate (2 oktober 2018). 'Een emoji tegen online haat', geraadpleegd via <https://nohate.mediawijs.be/nieuws/emoji-tegen-online-haat>.
- (10) No Hate (n.d.). 'Keuze 3: Waarop wil je reageren?', geraadpleegd via <https://alternarratief.mediawijs.be/dossiers/keuze-3-waarop-wil-je-reageren>.
- (11) No Hate (n.d.). 'Keuze 4: welke strategie kies je?', geraadpleegd via <https://alternarratief.mediawijs.be/dossiers/keuze-4-welke-strategie-kies-je>.
- (12) Knack (10 april 2015). 'Belgische Marokkanen in de criminaliteitscijfers: de statistieken vertellen niet alles', geraadpleegd via <https://www.knack.be/nieuws/belgie/belgische-marokkanen-in-de-criminaliteitscijfers-de-statistieken-vertellen-niet-alles/article-opinion-561261.html>.
- (13) No Hate (n.d.). 'Hoe reageer je op haatspraak?', geraadpleegd via <https://nohate.mediawijs.be/dossiers/hoe-reageer-je-haatspraak>.
- (14) Medianest (n.d.). 'Hoe reageer je op haatspraak?', geraadpleegd via <https://www.medianest.be/index.php/hoe-reageer-je-op-haatspraak>.